

Р.Р. Абкадиров

*Кримський інженерно-педагогічний університет,
(м. Сімферополь)*

ГЕОТОПОНІМІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕРИТОРІЇ НА ПРИКЛАДІ ПІВДЕННО-СХІДНОГО КРИМУ

У складному переплетінні топонімічних пластів відобразилась історія Криму. Увібравши до себе мовні відголоси колишніх епох, кримська топонімія презентує народи, що населяли Крим, їхнє господарство, побут, культуру. Безперервний процес топонімічної номінації породжував нові назви, що відбувалося внаслідок подальшого освоєння території. Топонімічна деталізація характеризувала ступень пізнання природних особливостей місцевості, соціально-економічний і культурний розвиток суспільства. Мікротопонімія вказувала на родову власність пасовищ, належність плантацій, криниць, промислів та ремесел, культурних плантацій, розміщення цвинтарів, культових місць та ін. Появі нових топонімів сприяла також зміна етнічного складу населення, що спричиняла часткову або повну втрату старих назв.

Для степового Криму традиційно було притаманне кочове та напівкочове скотарство, що вимагало практично повної заміни географічної термінології зі зміною панівних родоплемінних союзів. Таким чином, фіксувалося розмежування кримських зимових пасовищ між їхніми окремими частинами, що сприяло врахуванню продуктивності степового ландшафту.

У гірській частині Криму було більше передумов для збереження старих назв. Південнобережці й степняки, що мігрували в гори з рідних місць, опинившись у незвичних для себе умовах, змушені були переймати місцевий досвід природокористування, господарсько-культурні традиції. Тому етнічні зміни населення Гірського Криму не призводили до значних трансформацій його топонімічної системи. Тут можна знайти географічні назви різного часу, пов'язані з багатьма народами, що колись освоювали Крим. Про поширеність традиції успадкування попередніх назв та їхнє пристосування до нового суспільного середовища свідчать зокрема двомовні топоніми, такі як Калістон-Богаз, Дон-Єлга, Еклізі-Бурун, Гавр-Ель. Зв'язок господарсько-культурних типів освоєння території із географічними назвами дозволяє використовувати топонімічні методи для дослідження колишніх систем природи, населення, господарства Криму. Масштабний, достовірний, доступний топонімічний матеріал широко використовується в історичних, географічних, мовознавчих, краєзнавчих наукових пошуках.

У той самий час депортація кримських татар і масове перейменування географічних об'єктів Криму призвели до втрати значної частини його історичної топонімії. В післявоєнний період відбулися суцільні перейменування назв населених пунктів. Так, лише указом від 18 травня 1948 р. власних історичних назв позбулися 1062 кримських села і містечка. Багато назв природних об'єктів штучно переписувалися в русифікованій формі, в «перекладі», або взагалі вигадувалися.

Фактично була втрачена мікротопонімія – назви урочищ, невеликих форм рельєфу, гідрографічної мережі, млинів, окремих частин старих поселень, садів та ін. Ці назви майже не потрапляли до літературних джерел, картографічних матеріалів і використовувалися лише місцевим населенням у побутовому спілкуванні. За межами історичної батьківщини нові покоління депортованого народу не мали можливості для повноцінного сприйняття національного досвіду, зокрема, мікротопонімії. Між тим, колись це був найпотужніший пласт географічних назв Криму, що не зазнав значної лінгвістичної трансформації і тому мав прозору семантико-етимологічну структуру.

Таким чином, історичну топонімію Криму значною мірою було втрачено, а її функції – звужено. Це призвело до втрати безпосереднього зв'язку минулого Криму з його топонімією; замість цікавих, колоритних, історичних назв територія півострова позначена їх штучними аналогами; дослідники значною мірою обмежені в доступі до найбільш значущих топонімічних матеріалів. Це знижує привабливість етнографічного туризму в Криму, екскурсійних текстів, позбавляє територіального вираження багатий місцевий фольклор. Крім того, у відновленні історичної топонімії зацікавлені кримськотатарські репатріанти. За роки депортації в Криму було зруйновано матеріальну культуру етносу. Сучасний стан кримського ландшафту, відсутність в ньому будь-яких етнічних ознак не

сприяє національному відродженню кримських татар, відновленню традиційної культури і унікального досвіду природокористування в умовах Криму. Повернення історичних назв різним географічним об'єктам півострова, що створить умови для реабілітації і національного розвитку кримських татар, ще можливе. Попри наведені вище факти втрати значної частини кримської топонімії її відновлення є цілком реалістичною справою, досягти чого можна шляхом використання архівних джерел, географічних карт і опитування старожиливі. У таким спосіб нам вдалося зібрати близько 10 тис. історичних топонімів Криму. На основі семантико-етимологічного аналізу було встановлено їх географічну і мовну структуру, головні принципи топонімізації.

Математично-статистична обробка топонімічного масиву здійснювалася через ранжування геотопонімічних обраних районів, що належали до різних регіонів півострова з власними історичними назвами. Встановлені топонімічні співвідношення виявилися надійними індикаторами господарсько-культурних типів освоєння території. Геотопонімічні індикатори дозволили дослідити територіальну організацію суспільства до фази індустріального розвитку Криму, реконструювати системи життєзабезпечення «ключових» поселень кримських татар.

Топоніми надають інформацію суто територіального змісту та належать до конкретних місцевостей. Це дозволяє досліджувати розташування, внутрішню структуру історичних ядер поселень, встановлювати вплив на її формування факторів природного середовища, суспільно-економічних відносин. Це завдання є доволі актуальним для Криму, де у степовій частині за останні півстоліття зникло багато поселень, а в гірській – «мігрувало» переважно додолу схилами. Топонімія зберегла також відображення територіальних систем природокористування та традиційної культури. Топонімічний «зліпок» на відміну від матеріальних носіїв культури зберігся дотепер і з топографічною точністю дозволяє робити історичні реконструкції антропогенного ландшафту.

Математично-статистичні методи дослідження зводять до мінімуму вплив на його результати похибки семантико-етимологічного аналізу окремих топонімів. Тому назви ключових поселень, встановлених методом геотопонімічної індикації, є цілком репрезентативними стосовно відповідних місцевостей Криму. Їхнє використання має не тільки наукові, але й прикладні аспекти. Геотопонімічна індикація може бути використана в процесі створення етнографічних об'єктів, меморіальних комплексів, музеїв тощо. Геотопонімічне першоджерело складає, крім того, сюжетний та топологічний каркас усної народної творчості, що дозволяє значно збагатити зміст музеєфікації шляхом залучення історичної пам'яті кримських етносів.

Метод геотопонімічної індикації виявився особливо продуктивним щодо гірських поселень Криму. На відміну від степу, їх менше торкнулися міграційні процеси внаслідок російської анексії Кримського ханства. Патріархальне життя гірського населення фактично до депортації сприяло збереженню його культурної спадщини, і, зокрема, топонімії. Безпосередній зв'язок із живими діалектами горців зумовлює її прозору етимологію. Це сприяє використанню геотопонімічних методів для дослідження історичних форм господарсько-культурної діяльності місцевого населення.

Показовою в цьому сенсі є територія південно-східного Криму. Історичні особливості його освоєння багато в чому залежали від дії географічних факторів. З віддаленням від Херсонесу в ранньосередньовічний період тут менше відчувався візантійський вплив та посилювався євразійський. Цьому сприяли зручні гірські перевали Судако-Карадагської складчастої системи, що вільно долалися кочовиками. Ірано-тюркські племена істотно змінювали етнічний склад місцевого населення, більше того приморське положення Судака. При кипчаках місто стає відомим як торговельний центр Великого шовкового шляху. У генуезький період Судак був адміністративним, торгово-ремісницьким центром Солдайського консульства Капітанства Готія. Згодом Османська імперія охопила територію південного узбережжя Криму в межах єдиного державного утворення. Разом із тим історична пам'ять кримських татар зберегла відокремлення його східної частини завдяки макротопоніму Судак.

У галузевій структурі традиційного господарства Судакського історико-культурного району значну частку займає відгінно-пасовищне скотарство. Нестійкість природних комплексів сухих субтропиків до антропогенного впливу зумовила розвиток ошадливих форм природокористування. У процесі освоєння території району сформувався складний

комплекс скотарства, що включав у себе систему літніх, весняних, осінніх, зимових пасовищ, скотопротинні дороги, водопої, сінокоси. У геотопонімічній системі Судака 42% топонімів, що етимологічно відображають господарську функцію територіальних об'єктів, припадає на скотарство. Його локалізацію характеризують такі топоніми, як Кишла – зимове пасовище, Коктебель – весняні пасовища, Язлик – літнє пасовище, Сурюклеме – скотопротинні стежки, Суат – водопій, Тепсень – пасовище, Отар – вигін, Тугар-Егерегі – стоянка для великої худоби, Улуклар – пасовище для кіз, Салыган-Дереси – яр, де доять корів, Малтраш – місце, де стрижуть овець, Барлаклар – сінокісні луки, Пичен-коз – сінокісне джерело.

В умовах посухи, ерозії гірських ґрунтів у Судакському районі особливо гострою була потреба правильної локалізації землеробства. Садівництво займало головним чином заплави річкових гірл. У геотопонімії нами нараховано 24% елементів, що пов'язані зі садівництвом і виноградарством. Помітна і велика різноманітність місцевих садибних культур: Айвалик – айвовий сад, Алмагач – яблуневий сад, Армутлук – грушевий сад, Боздурган-Дерек – дерево Боздурхан (сорт груші), Тут-Дерек – шовковичне дерево. Угорі піднімалися чайні сади, що утворювалися в лісі шляхом причеплення плодкових культур до диких дерев. З цим пов'язані назви кабак-чайр – гарбузовий чайр, Чайр, Ашламалик – причеплений сад. Схили річкових долин використовувалися для вирощування кісточкових: Вишнелик – вишневий сад, Ериклик – сливовий сад, Через-дере – черешневий яр. Вододіли займали виноградники, відображені в таких топонімах, як Юзум-Дерек – виноградний чагарник, Юзум-Дере – виноградник в яру, Асма-Кая – скеля з виноградником, Екім-Оба – пагорб із виноградником сорту Екім Кара (чорний доктор), Пандас-Кая – пандас, місцевий сорт винограду. На високих рівних маєтках були розташовані поля та городи (7 % топонімів): Хабахла – гарбузове поле, Каунлик-Бахча, Хара-Бібер – чорний перець, Арпа-Хора, Арпали – ячмінне поле, Бахлаєр – квасолеве поле, Мандла-Тютюн – тютюнове поле.

У традиційному господарстві району були розвинуті різні ремесла і промисли, що зафіксовані в таких топонімах (27 %), як Демірджинин-Топеси – височина коваля, Сакіз – смола, Дегермен-Тепе – млина височина, Тузла – солеварня, Кереч-Хана – вапняний цех, Комулук – місце, де виробляли вугілля з дерев, Бакас-Турган-Дереси – гирло, де пришвартовувалися баркаси.

Геотопонімічна система Судаку відобразила дорожню мережу і торговельні відносини: Бурма-Йоллар – хвилясті дороги, Дар-Йол – вузька дорога, Яман-Йол – погана дорога, Біюк-Тамгаджи – велика митниця, Кучук-Тамгаджи – маленька митниця.

Духовна культура населення південно-східного Криму формувалася під впливом світових релігій і місцевих культів, що внаслідок взаємодії трансформувалися в особливі синкретичні форми. Розповсюдження християнства серед тюрків позначилося на тюркомовних топонімах, пов'язаних з іменами християнських святих: Ай-Георгій – святий Георгій (ай, айя – шанувати [2, с. 649]), Ай-Серез – святий Сергій, Ай-Фока-Бурун – мис святого Фоки. Ісламські культу відобразилися в топонімах Мулла-Гасан-Кая – скеля мулли Гасана, Курбан-Кая – скеля Курбан (жертвоприношення у мусульман), Мезарлик-Узень – річка навпроти мусульманського цвинтаря, Намазлик-Кутлаєр – місце для богослужіння. Тюркські вірування ввійшли в топонімію Катерлез-Бурун – мис хидирлез (свято вигину худоби на літні пасовища), Валван-Кая – скеля міфічного персонажу Валван, Азиз – місце поховання святого.

У процесі топонімізації апелювання, тобто лінгвістичного оформлення назви, відбувалася свого роду сублимація уявлень про територіальний об'єкт, що домінували на цей час у місцевій громаді. Мовний «згусток» по суті ставав символом, значення якого повною мірою розкривалося в рідному культурному середовищі. Тому топоніми наділені значно більшою інформацією, ніж значення слів, що його складають у побутовій мові. З тим пов'язане особливе ставлення людей до географічних назв, які вважаються за багатозначні, благозвучні, тасмнічні послання пращурів.

Джерела і література:

1. Абкадилов Р.Р. Геотопонимия и хозяйственно-культурное освоение Крыма. – Симферополь: Крымучпедгиз, 2004. – 123 с.
2. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. – М.: Наука, 1974. – 766 с.